

ІНІЦІАТИВИ З. СЕРАКОВСЬКОГО У СФЕРІ РЕФОРМ 1860-х рр.

Однією із знаменних фігур «епохи великих реформ» був видатний революціонер Зигмунт (Сигізмунд, Сигізмунд) Сераковський, чию вражаючу масштабністю постать не обминув у своїх працях увагою цілий ряд авторів, котрі були його сучасниками, — Олександр Герцен, Микола Чернишевський, Броніслав Залеський, Ян Савицький, Ян Станевич, Бенедикт Дибовський, Микола Цилов. Він — чи не найяскравіший приклад особистості, нескореної попри знегоди, звідані за життя в координатах тодішніх національних реалій і соціальних практик.

Уже те заслуговує на особливу пошану до нього, що «во дні фельдфебеля-царя», за часів Миколи I, цей молодий поляк, сам репресований відданням у рядові Оренбурзького корпусу, не злякався заприязнитися з жорстоко уярмленим Тарасом Шевченком. За скрутної для обох пори, на багаторічному засланні між Європою та Азією — в степу безкраїм за Уралом», ледь не першим повеличав опального Кобзаря «батьком».

Виразний символ доби визвольних рухів XIX ст., він себе безбоязно рекомендував «українцем» (так би мовити політичним українцем — за сьогоднішньою термінологією), коли на подібне не наважувалися, за рідкісним винятком, етнічні «малороси». Йому стелилася доля провісника польсько-української співпраці, піонера згуртування революційних сил поневолених Російською імперією народів, вождем повстання проти абсолютистської влади. За рідкісну духовну красу Шевченко йменував його «любим», «добрим», «справжнім поетом», «натхненним Сигізмундом».

Вияв найщиріших почуттів Сераковського до України як землі цілого народу по обох берегах Дніпра зумовився не тільки походженням з Волині, постійним синівським потягом до батьківщини, а й твердими ідейними переконаннями. Полум'яний патріот, поборник вільності та незалежності різних країн, він успадкував традиції свого земляка Тадея Косцюшка (Костюшка) вбачати у свободі «найсолодше благо, що людина на землі скуштувати може».

У всеросійському визвольному русі — вирішальному для долі мільйонів покалічених кріпацтвом душ і багатьох підім'ятих під царат народів — Зигмунтовими соратниками були росіянин Михайло Бакунін, українець Андрій Потебня, білорус Кастусь (Вікентій, Костянтин) Калиновський, литовець Антанас (Антін) Мацкявічюс, поляк Зигмунт Падлевський та інші герої повстання 1863 р. Великий італієць Джузеппе Гарібальді засвідчив свою дружбу, адресувавши йому слова щирої поваги до виявлених ним «особливої мужності та відваги».

О.І. Герцен у статті-некролозі «Сигізмунд Сераковський», першій великій публікації про цього героя, 1 серпня 1863 р. на сторінках знаменитого «Коло-

кола» дав розгорнуту оцінку чоловіка, непохитного у гуманістичних переконаннях, в ідеалах рівноправності, братерства, свободи. Вказував, що Сераковський «за політичними поглядами був найближче до переконань суто соціальних» (тобто соціалістичних. — П.У.). Характеризував «чоловіком діяльності непомірної», «палким», «найблагороднішим та найчистішим».

М.Г. Чернишевський, під час ув'язнення і страти свого польського друга перебуваючи під арештом в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці, за ґратами створив для журналу «Современник» роман «Що робити?», наділивши у ньому могутню символічну фігуру Рахметова певними рисами Зигмунта. Пізніше, коли автор, закинтий Олександром II до Сибіру, працював над романом «Пролог», присвяченим петербурзьким колізіям напередодні скасування кріпацтва, прототипом образу Соколовського — ключової постаті цього твору — прислужився Сераковський, «один із найкращих людей на світі».

Передові діячі Росії та України з повагою й теплотою згадували Зигмунта. Відомо, що Михайло Драгоманов, попри певне упередження до проявів польських визвольних змагань, почасти підточених зашкарублюю зверхністю тих чи інших учасників їхнього руху щодо корінного населення «кресів», назвав його «безперечним демократом», позитивно відзначивши дружбу з М. Чернишевським і Т. Шевченком.

Перед ним відкрилася блискача кар'єра, коли наприкінці 1859 р. закінчив академію за першим розрядом, став штабс-капітаном із відрядженням до департаменту Генерального штабу — одного з провідних у військовому міністерстві. Та військо складалося переважно з селян, на що не могли не звернути уваги демократи (досить згадати хоча б вірш Шевченка «Не спалося, — а ніч, як море», де військова служба визначена як «солдатське нежитіє»). Селянин, ставши шереговцем, звільнявся від кріпацтва, проте у казармі на нього чекала нова кабала — абсолютна залежність од офіцерів, більшістю яких він сприймався нижчою істотою. Роки і роки витрачалися на вдосконалення з ніяк не потрібних за бойових умов плац-приймів. Безпосередні виконавці охоронних функцій страждали від безглуздої системи і примх своїх начальників. Щоденниковий запис 14 червня 1857 р. Тарас Шевченко майже цілком присвятив армійському побуту: йдеться про солдатів як про «найбіднішу, найжалюгіднішу верству», в котрій «відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода, одним словом, все», та про офіцерів, «яким дано все, всі людські права й привілеї».

Зі своїми підлеглими З. Сераковський поводився гуманно й чемно. В одному з жандармських донесень його навіть звинувачено у тому, що «казенному» денщику Олексію Кузнецову за найменшу послугу він дружньо тиснув руку і неодмінно казав: «Дякую Вам!». Це було настільки унікальним, що виглядало не просто дивним, а ледь не крамольним. За спогадами сучасників, Зигмунт плекав ідеї докорінних змін у російській армії, пропонував, аби військові служили в рідних місцевостях, спілкувалися між собою рідною мовою. Такі національні формування, на його думку, мали б вищу боєздатність, тенденцію до модернізації.

Бенедикт Дибовський, діяч визвольного руху і визначний вчений-біолог, через усе своє життя пронісши благоговійну пам'ять про Сераковського, на схилі літ надрукував у Львові одну з його праць про взаємовідносини збройних сил зі суспільством. Почавши з того, що даремно шукати в армії цвіт моральної та розумової сили народу, що утримання її — тягар для держави, пов'язаний з людськими втратами продуктивної фізичної та розумової праці, що слово «військовий» стало означати неосвічену чи напівосвічену людину, автор радив трансформувати військо у «велику школу, велетенський розплідник освіти», де б готувалися щороку десятки тисяч народних вчителів. «На нашу думку, — зазначав Зигмунт, — кожний полк, кожна корпусна квартира — це свого роду університет, вони повинні поширювати освіту на прилеглий край... Ми не збираємося наполягати, що наші офіцери повинні бути спеціалістами хіміками, ботаніками тощо, але література й галузь наук моральних досить широка, у ній достатньо простору. Ми бажаємо мати серед офіцерів сподвижників на цій ниві».

Не ліберальному князю М.О. Орлову, і тим паче не Олександрю II, як офіційно тоді стверджувалося, а Зигмунтові Сераковському належить ініціатива вимоги негайного скасування армійських катувань — у поданні військовому міністрові, зробленому за три місяці до того, як російський посол у Брюсселі Микола Орлов підготував свою записку «Про скасування тілесних покарань у Російській імперії та у Царстві Польському».

Не міг обмежитися лише теоретичними розвідками — це не відповідало б ані його вдачі, ані суспільним потребам. Гучним виявився резонанс участі Зигмунта у публічній дискусії, що проходила в Петербурзькому університеті на початку 1860 р., коли його приятель Бальтазар Калиновський захищав дисертацію про фритредерство — течію в економічній політиці з особливим пріоритетом вільної торгівлі без втручання держави. Опоненти подали для годиться кілька другорядних зауважень, головуючий професор-юрист П.Д. Калмиков звернувся до публіки з формальним запитанням, чи немає заперечень, і по паузі збирався оголосити Калиновського гідним магістерського ступеня. Та раптом слово взяв офіцер у драгунській формі. Він нічого не мав проти концепцій вільної торгівлі, але гаряче напосів на Калмикова: «Ось тепер готуються проекти визволення селян з наділенням землею, і я знаю, що ви цьому співчуваєте: між тим це наділення є прямим порушенням вашого основного принципу». Йшлося про те, що в будь-якому прогнозованому урядом випадку колишніх кріпаків ошукають, оскільки земля не буде передана їм безкоштовно і продаватиметься не вільно, а примусово.

То гаряче промовляв Зигмунт Сераковський. Як згадував присутній на засіданні мемуарист Лонгин Пантелєєв, «Калмиков жажнувся... й поспішив закрити диспут». Чи з переляку, чи з іншої причини професор захворів, і коли його відвідав колега Костянтин Кавелин, пожалівся, що після несподіваної дискусії ніяк не може отямитися: «Цей жажливий офіцер, що він собі дозволив!»

Аби мати побільше можливостей участі в публічних заходах, Сераковський увійшов до імператорського Російського географічного товариства. Засно-

ване 1845 р., воно протягом десятиліть залишалося закладом, що привертав до себе увагу передових діячів науки і культури. Сприймалося ледь не як аналог політичного клубу. Серед його засновників були видатні мореплавці Ф.П. Літке, Ф.П. Врангель, П.І. Рікорд, вчені К.І. Арсен'єв, П.І. Кеппен, Г.П. Гельмерсен, В.Я. Струве, В.І. Даль. З товариством співпрацювали представники різних галузей знань — географи, біологи, статистики, етнографи, а також літератори і митці. В його лавах перебували, зокрема, художник-мариніст І.К. Айвазовський, письменники М.Є. Салтиков-Шчедрін та П.О. Куліш, мандрівники П.П. Семенов і Чокан Валіханов.

Очолив інституцію другий син Миколи І, молодший брат Олександра II — генерал-адмірал великий князь Костянтин Миколайович. Як керівник морського міністерства з середини 50-х рр. він виступав за невідкладне реформування збройних сил. Рупором його далекосяжних намірів перебудови військового флоту Росії став журнал «Морской сборник», в якому раніше за будь-який інший урядовий орган одбилася «криза верхів» і була здійснена спроба накреслити шляхи до розв'язання назрілих проблем модернізації не тільки кораблів, а й сухопутних частин.

На відміну від товаришів по службі, прийнятих до товариства за направленням командування, Зигмунт вступав за рекомендацією трьох визначних учених В.П. Безобразова, Ф.Г. Тернера та І.В. Вернадського (батька майбутнього першого президента Української Академії наук Володимира Вернадського). Вони заявили: «Маємо честь запропонувати до обрання у члени-співробітники імператорського Російського географічного товариства зарахованого до Генерального штабу штабе-капітана Сераковського (Сигізмунда Гнатовича), який за дорученням свого начальства провадить дослідження в галузі статистики моральної і карної у російських та іноземних військах. Пан Сераковський бажав би повідомляти результати своїх досліджень Відділенню статистики і користуватися науковими посібниками товариства».

28 березня 1860 р. З.Сераковського було обрано до складу Географічного товариства, що засвідчив одержаний ним відповідний диплом із супровідним повідомленням віце-президента товариства Ф.П. Літке. Дякуючи за це, 9 квітня Зигмунт відписав: «Я мав честь отримати відгук, яким Ваше високопревосходительство благоволило повідомити, що мене удостоєно обрання до членів-співробітників Імператорського Російського географічного товариства. Звання це покладає обов'язок працювати для розвитку землезнання й наук суспільних, що мають тісний з ним зв'язок. У міру сил моїх я прагнутиму виправдати це покликання».

Невдовзі дістав запрошення на засідання створеного при Відділенні статистики Політико-економічного комітету. На багатолюдному зібранні 11 квітня 1860 р. під головуванням помічника президента Географічного товариства, екстовариша міністра внутрішніх справ Олексія Левшина було обговорено, «яка система податку з торговельного класу найбільше пасує засадам народного й державного господарства». У Російській імперії існувала патентна система, що з торгівлею пов'язувала різні стани привілеї та обмеження громадянських прав.

Після дебатів, в яких активну участь узяв Зигмунт Сераковський, присутні дійшли висновку, що прибутковий податок необхідно поширити, в разі його введення, на всіх без винятку громадян держави незалежно від чиїхось станових привілеїв чи прав, що заняття комерцією мають бути доступні «всім без винятку підданим держави».

Того ж року до товариства географів, на відділення етнографії, вступав М.І. Костомаров, який досить емоційно розповів у своїй «Автобіографії» про зустрічі та бесіди з новим знайомим: «Його політичні переконання викликали у мене справжній захват... Він виглядав палким поборником демократичних ідей, прагнення дарувати простому народові волю й підносити його розумовий та майновий рівень шляхом правильної освіти. Він говорив саме те, чого не було за старої Польщі. Ніхто, здавалося, так неупереджено не ставився до темних сторін минулого і ніхто, здавалося, так не оцінював їх. Мої щирі слов'янські устремління знайшли, вочевидь, у цій людині найзавзятішого поборника».

Зигмунт мав змогу звернутися за підтримкою до значної частини авторитетних учених у полеміці з тими, хто вперто відстоював необхідність зуботичин, ляпасів, на загал жостокостей у війську. Не дивно, що поміж паперів професора Платона Павлова, близького до Харківсько-Київського таємного товариства, жандарми під час трусу виудили візитку штабс-капітана Сераковського, рукою якого було написано: «Я бачився з Костомаровим і говорив з ним; натурально, що він із цілковитою повагою та співчуттям дивиться на все».

Діставши у військовому міністерстві дозвіл вивчати історію військового законодавства, З. Сераковський працював самостійно, але під наглядом одного з найвищих міністерських «тузів» — начальника департаменту Генерального штабу В.К. Лівена. За кілька місяців було розглянуто «всі варті уваги справи в архівах канцелярії військового міністра, інспекторського та аудиторіатського департаментів, що стосуються досліджуваного ним предмету, а також переглянуто найважливіші матеріали, що містяться у бібліотеках імператорській публічній, Генерального штабу та деяких інших». Докладно вивчав документи царювання Петра I, коли в російській армії та на флоті кару на горло було замінено на покарання палицями, різками тощо.

1700 р. з'явилися укази про страту на шибениці дезертирів, «аби надалі не кортіло». Менш ніж за п'ять літ цей порядок змінився: життя позбавляли лишень одного з трьох спійманих, а решту належало «побивши батогом, заслати довічно на каторгу». Адже значну кількість таких відстрочених «смертників» потребувало зведення інженерних споруд на півдні — в Азові та «у новозбудованому місті в Санкт-Петербурзі». По тому першорядними застосовувалися шпіцрутени. Царський указ од 20 грудня 1717 р. геть скасовував смертну кару за втечі з полків, оголошуючи її перейнятою із чужоземних армій.

Як оцінював Вільгельм Лівен, його підопічний діяв «вправно і сумлінно», досліджуючи «найважливіші військові реформи та більший чи менший їхній вплив на дух армій у головних державах Європи». Зигмунт Сераковський знайшов у Петербурзі раритетні зводи військових законів кількох європейських країн. «Ніхто досі не знав або принаймні не згадував про існування цих зводів», —

доповів барон Лівен військовому міністру Миколі Сухозанету. Спираючись на цю знахідку, можна було доводити, що покарання військових, за законодавством Росії, колись були м'якшими від тих, що існували в Західній Європі, а потім сталося навпаки. На тлі минулого виразно проявилися брутальні риси системи, яка в огидному вигляді зберегла архаїчні покарання.

Склав дві статистичні таблиці, ретельно накопичивши інформацію про дезертирство. В одній наводилися дані початку XVIII ст., у другій — середини XIX ст. Таким чином, як пізніше зазначав Олександр Герцен, «наочно доводилося, що число злочинів у різних арміях перебуває не у зворотній, а у прямій залежності від люті покарань, особливо тілесних, отож, де більше покарань і де вони лютіші, там і злочини лютіші й численніші». Маючи це на увазі, Герцен відзначив, що «якобинська думка» Зигмунта й «невпинна його праця» переконували в необхідності повністю відмовитись од тілесних покарань. «Ми страшенно відстали, ми керуємося петровськими законами XVIII ст.», — аргументовано бив на сполох Сераковський.

Докази виглядали переконливими, висновки — чіткими, та втілити далекосяжний задум у життя було надзвичайно важко. Той департамент Генерального штабу, до якого належав З. Сераковський, не відав юридичними питаннями. Сподіватися на корпоративну солідарність фахівців не доводилося, адже в Росії на той час ніхто не переймався порівняльною військово-юридичною статистикою. Виявляти власне зацікавлення видавалося вкрай небезпечно, бо тим порушувалася б «найвища воля» Олександра II, за якою проектувати військово-карне судочинство зобов'язувались орудар аудиторіатського департаменту військового міністерства дійсний статський радник В.Д. Філософов та сенатор І.Х. Капгер. Випадало, зважаючи на цю обставину, вишукувати шанси поза військовим міністерством.

У географічному товаристві стало відомо, що до столиці Великобританії запрошено делегатів чергового Міжнародного статистичного конгресу, на якому влітку 1860 р. планувалося серед іншої проблематики розглянути питання військової та морської статистики. Зигмунт вирішив узяти участь у тому форумі й виступити на ньому. Доклав властивої йому наполегливості та винахідливості, внаслідок чого у травні 1860 р. військове міністерство розглянуло справу «Про відрядження зарахованого до Генерального штабу штабс-капітана Сераковського за кордон на Лондонський статистичний конгрес для збирання матеріалів про утримання арештантських рот і взагалі про становище у судовій частині». З листування генерал-квартирмейстера Лівена з генерал-аудитором Філософовим видно практичну мету: результати намічалось застосувати при перегляді російського військово-карного судочинства.

Обидва генерали узгодили вимогу до відрядженої особи мати знання як у галузі статистики, так і на ниві юриспруденції. Альтернативи кандидатурі Сераковського не виникало: ерудиція Зигмунта була настільки вражаючою, що у Генштабі його вважали дослідником найважливіших військових перетворень, а в аудиторіатському департаменті, який патрунував військові суди, визнали, що він неабиякий правник. Після кількох зустрічей з ним Володимир Філософов «ціл-

ком переконався скільки у відмінних його здібностях, стільки й у ґрунтовному знанні ним військово-карного законодавства», після чого висловив побажання, щоби з Англії Зигмунт вирушив до деяких інших держав Західної Європи для поглибленого вивчення в їхніх збройних силах судочинства, щоб «і надалі застосував набуті знання для підготовки офіцерів Генерального штабу на посади презусів військових судів або доповідачів».

16 травня 1860 р. генерал-ад'ютантові М.О. Сухозанету було підготовлено спеціальну доповідну записку про відрядження штабс-капітана Сераковського на шість місяців «для участі у Лондонському статистичному конгресі, вивчення форм військового судочинства й збирання історично-статистичних відомостей про армії найголовніших держав Європи». Одначе, незважаючи на спільну думку двох департаментських сановників про доцільність підтримки Зигмунта, міністр не квапився затверджувати пропоновану кандидатуру. Лише коли Лівен (не без ініціативи свого підлеглого) подав 25 травня 1860 р. рапорт про те, що за існуючими правилами кожен випускник академії Генерального штабу може й без особливого дозволу виїхати за кордон у тривалу відпустку, бюрократична машина зрушила: вже наступного дня сталося «найвище повеління про відрядження Сераковського за кордон». Було підписано всі потрібні супутні папери, причому із щонайбільшим врахуванням його незavidного матеріального становища. Оскільки він мав, як зазначалося в інструкції, «дуже незначні грошові кошти», то йому дозволялося після закінчення конгресу мешкати в Австрії та Німеччині там, де він визнає за краще, щоб було «зручніше та дешевше», а також окремо надавалося право раніше визначеного терміну повернутися до Петербурга або пробути якийсь час у рідних на Волині. «Ця ідея (йдеться про закордонне відрядження. — П.У.) належала Зигмунтові і йому ж доручили її втілити», — резюмував Я. Станевич, тодішній помічник бібліотекаря у Генштабі. До речі, 30 травня були виділені особливі кошти на реалізацію супутнього задуму, вивершеного такою розробкою:

«Головними матеріалами для порівняльної моральної статистики європейських армій є, крім праць фахівців, звіти міністерств військового та юстиції різних держав.

Такі звіти видаються, наприклад, у Франції з 1826 року. У Петербурзі в усіх бібліотеках ледве вдалось одшукати звіти французького міністра юстиції за 2 роки та військового за 10 років. Необхідно мати ці звіти за всі роки, починаючи з 1826 року, проте придбання тільки французьких звітів за 34 роки коштуватиме приблизно 100 крб сріблом.

В інших державах звіти почали видаватися значно пізніше, та все ж у сукупності вони становлять значну кількість видань.

До того вельми бажано дібрати звіти про військові в'язниці, видавані вже у Франції й Англії багато років: у Франції інспектором тюрем Відалем, в Англії інспектором полковником Джебом.

Вельми бажано придбати також твори найславетніших юристів (особливо тих, хто писав про порівняльне карне законодавство).

Бібліотека Генерального штабу майже зовсім не має таких творів, необхідних задля поширення юридичної освіти в корпусі офіцерів і дослідження моральної статистики взагалі та європейських армій зокрема.

... Нарешті, конче потрібно придбати всі чинні нині військово-карні кодекси в Європі; так, наприклад, німецькі юристи вважають кращими військово-карними кодексами в Німеччині баденський та шлезвіг-голштинський, проте в Петербурзі абсолютно ніде немає їх жодного примірника; в Англії щороку видаються особливі біллі (Huting Bills), де містяться військово-карні закони на новий рік; у Петербурзі за останні роки немає таких біллів і уривки з них треба вишукувати в газетах чи в *Annals of British Legislation* [збірниках «Літописи британського законодавства». — П.У.].

Про швейцарські військові закони, дуже оригінальні та цікаві з багатьох сторін, ми уявлення не маємо.

Все це змушує бажати, щоб одпущено було Сераковському хоча б 300 крб сріблом на придбання книг і звітів за кордоном для бібліотеки Генерального штабу.

На статистичному конгресі будуть учені представники всіх європейських держав, а тому, керуючись їхніми порадами, на ці гроші можна придбати саме те, що заслуговує найбільшої уваги.

Ще корисно було б просити міністерство закордонних справ, аби дало відкритий лист Сераковському до наших місій при європейських дворах про надання йому можливого сприяння у виконанні покладеного на нього доручення, й аби йому було дозволено свої звіти та додатки до них пересилати через наші посольства.»

Розпочався важливий період діяльності Зигмунта Сераковського. Він розгорнув прямий неприхований наступ на систему адміністративного мордування селян і солдатів батогами та киями. У червні 1860 р. відбув за кордон. При цьому вдалося настільки блискуче виконувати урядові директиви, що у вересні «за успішні дії» Олександр II номінував його капітаном і продовжив відрядження ще на півроку.

Ліквідація тілесних покарань, яку офіцер-демократ уперто впроваджував, не могла обмежитися реформою самодержавного ладу, навпаки — за своєю суттю неминуче обрушувалася проти царату. Її проведення вчиняло пролом у прогнилій системі, набагато розширювало коло потенційних учасників визвольного руху, насамперед за рахунок підключення тих «нижніх чинів», які хоч і самі страждали й мучились, але, залякані загрозою кари за непослух, залишалися слухняними виконавцями охоронних функцій у феодальному суспільстві. Кріпосне право трималося на солдатських багнетах, а над самими солдатами — на випадок їх непокори — нависали разючі шпіцрутени.

На Міжнародному статистичному конгресі Зигмунт виклав свої пропозиції «порівняльного дослідження військово-карних кодексів головних європейських армій та порівняння військово-карних звітів армій різних держав». У доповідній записці царю Сухозанет наголосив: «Розумні й енергійні дії капітана Сераковського викликали до нього з боку англійського військового міністерства

увагу, співчуття та сприяння... Англійський військовий міністр сер Сідней Герберт виявив капітану Сераковському повну прихильність».

За участі цього делегата Росії на Лондонському конгресі рідну мову було визнано за найсуттєвішу ознаку національності в переписних кампаніях. На його високі ділові якості, вміння налагоджувати потрібні контакти вказував Герцен: «Одразу по приїзді своєму на конгрес Сераковський втиснув своє питання про тілесні покарання солдатів. Вимагав цифри, процеси, всі подробиці. Спочатку в самій Англії на це дивились із незадоволенням: їм не подобалося порівняння з французькою каральною системою. Військовим секретарем або міністром був тоді благородний та розумний Сідней Герберт; нервовий, жвавий, палкий Сераковський захопив холодного британця, *sig* Herbert звелів надавати йому всі відомості, по-дружньому приймав його, познайомив зі своєю родиною тощо».

У серпні 1860 р. Зигмунт вирушив до Парижа. У столиці Франції побачився з прибулим туди Едвардом Желіговським (який тільки-но емігрував до Франції), іншими польськими емігрантами. Дістав «повне сприяння» французького військового міністра маршала Рандона, директора паризьких військових в'язниць Лартига, начальника військово-юридичного бюро Шеньє, а також повноважного посла Росії у Парижі графа П.Д.Кисельова.

Затримавшись «у чужих краях», Зигмунт переконував, що знищення тілесних покарань, як і кріпацтва, має здійснюватися найшвидше. Покладався на уповання «величезної людської маси». Взірцевим чоловіком, на кого посилався, був «волею народу, солдат Франції» — громадянин країни, де революція 1789–1794 рр. зруйнувала феодальну патріархальність. Такий солдат — ідеал Сераковського, котрий стверджував, що «тілесне покарання, підтримуючи зовнішню дисципліну, вбиває натомість оту істинну дисципліну, яка народжується з розуміння своїх обов'язків, розуміння важливості свого покликання».

Прецінь неможливо було службовою запискою відверто боронити інтереси селян, одягнених у військові однострої, З. Сераковський усе таки не проминув нагоди опосередковано апелювати до потреб «нижніх чинів». Констатував: «Між солдатами нашими все більше та більше поширюються відомості про військові закони європейських армій; багато полонених, як мені розповідали французькі офіцери, були свідками у Франції слухання кількох військово-судних справ, виявляли при цьому велику зацікавленість і усвідомлювали всі переваги словесного та гласного суду».

У петербурзькій канцелярії манускрипт «зарахованого до Генерального штабу Малоросійського драгунського полку капітана Сераковського» фігурував як документ «із предмету скасування у нас тілесного покарання», протегований генерал-ад'ютантом Павлом Кисельовим і представлений генерал-ад'ютантом Вільгельмом Лівеном військовому міністрові 1 грудня 1860 р. Трактат Орлова на цю тему датований березнем 1861 р. Пріоритет польського революціонера у порушенні дражливої проблеми очевидний. Московський історик В.А. Дьяков припускав, що сама поява матеріалу з-під пера князя «якось пов'язана з діяльністю Сераковського». Певне підтвердження — у факті Зигмунтових відвідин Брюсселя, де М.О. Орлов виконував посольську місію (сталосся це восени

1860 р.). Так чи інакше міг передати високопоставленому дипломату відповідні пропозиції.

Прикметно, що саакраментальна записка була складена після лондонської зустрічі відрядженого з Олександром Герценом, до якого він «кілька разів приїздив пополуночі» читати ту чи іншу свою працю. «Ім'я офіцера Сераковського настільки ж мало має забуватись у справі скасування тілесних покарань в армії, як ім'я князя Орлова», — вважав редактор «Колокола».

Зигмунт також одвідав Відень та Берлін, подорожував Італією, налагодив дружні стосунки з Дж. Гарібальді, Дж. Мадзіні та іншими непересічними діячами Європи. Його переговори в політичних колах залишилися таємницею, а до Петербурга він регулярно надсилав депеші про виконання покладених доручень, про наукову роботу. Олександр II читав їх, удостоївши резолюції: «Вірогідно звіт цей уже було представлено великому князю Михайлові Миколайовичу (брат царя, генерал-фельдцейхмейстер, головний начальник над військово-навчальними закладами. — П.У.) й отож сподіваюсь, що у нас зуміють скористатися з того, що нам придатне».

По поверненні Зигмунта до Санкт-Петербурга В.К. Лівен спільно з генерал-ад'ютантом Е.І. Тотлебенем — героєм Севастопольської оборони 1854–1855 рр. зробив спеціальну доповідь по очолюваному департаменту, відзначивши, що розвідки Генерального штабу капітана Сераковського, присвячені знищенню тілесних покарань, введенню словесного й гласного суду та влаштування військово-робочих в'язниць, «за найвищим повелінням» спрямовувалися до «найвищих військових управлінь».

Попит у міністерстві викликала його «Стисла записка про заснування військово-юридичної кафедри у Миколаївській академії Генерального штабу». Нею закладався один із наріжних каменів судової реформи, проекти якої розроблялись і у «власній його імператорської величності канцелярії», і в морському міністерстві, і в Державній раді. Сераковський пропонував перевести той процес на практичні рейки, забезпечити правничими кадрами. Таким чином стимулював військово-юридичну освіту.

Зигмунт дбав, аби вчинки солдатів оцінювали їх товариші по зброї, належно підготовлені: «Нині наші військово-судні комісії складаються: по-перше, з презуса та асесорів, призначених з військових штаб- і обер-офіцерів, які є судьями й на яких покладено обов'язок обмірковувати справу та виголошувати судження; по-друге, з аудиторів, що призначаються для провадження справи як військові знавці законів, обізнані з формами судочинства... В результаті виходить, що аудитори — здебільшого рутинери, безвідповідальні чиновники, не приналежні до числа військових офіцерів, ті, кому не важлива думка товариства військовослужбовців, й до того не знайомі ні з буттям військ, ні з його вимогами, — здійснюють величезний вплив на хід військово-судних справ і на визначення долі звинувачених; головні ж і найближчі судді — військові офіцери, сильні за правами, по суті, зовсім безсилі через своє незнання справи. Цей надзвичайно важливий недолік складу наших військово-судних комісій конче вимагає нововведень. Для його усунення необхідно до складу військово-судних

комісії призначати офіцерів, попередньо підготовлених для прийдешніх обов'язків, із юридичною освітою, знайомих із військовими законами та з формами військового судочинства. Крім того, членами військово-судних комісій мають бути обрані кращі офіцери армії, котрі служили в її лавах, пізнали умови та вимоги військового буття в мирний і воєнний час, цілком осягнули високе призначення армії, здобули відмінну всебічну військову освіту. Офіцери Генерального штабу й узагалі офіцери, що успішно закінчили курс освіти у Миколаївській академії Генерального штабу, здебільшого відповідають вище наведеним вимогам. Проте оскільки для самостійного й цілком свідомого виконання обов'язків членів військово-судних комісій необхідна військово-юридична освіта, то для цього корисно готувати офіцерів іще в самій академії. З тією метою було б вельми корисно у Миколаївській академії Генерального штабу заснувати кафедру з військово-юридичної галузі, маючи на меті читати лекції всім узагалі офіцерам, що є в академії, та дозволивши відвідувати їх усім бажаючим. Безперечно, офіцери, і насамперед ті з них, хто виключно присвятить себе військово-юридичному поприщу, крім академічних студій, можуть доповнювати свою освіту читанням юридичних творів, за вказівками професора, відвідинами у вільний час університетських лекцій з юриспруденції та практично знайомитись із ходом військового судочинства, перебуваючи при провадженні військово-судних справ».

Такий підхід дозволяв переходити до етапного поширення правових засад: «Питання про спеціальну військово-юридичну освіту офіцерів, на яких покладається важливий обов'язок судити звинувачених, од правильної та неупередженої думки яких залежить життя й честь підсудних, постало нині одним із найважливіших питань, обговорюваних у різних європейських арміях. Але попри необхідність ґрунтовно готувати офіцерів для виконання обов'язків у військово-судовій частині, військово-юридична освіта необхідна всій масі армії. Ґрунтовне вивчення духу та характеру військового законодавства та знання основних законоположень складає важливу потребу для кожної добре впорядкованої армії. З цими знаннями пов'язано саме буття і характер армії, знання ці неминуче відбиваються на душі армії. Офіцери, закінчивши курс освіти у Миколаївській академії Генерального штабу та здобувши ґрунтовну військово-юридичну освіту, по поверненні на службу до військ можуть принести велику користь у поширенні військово-юридичних відомостей у всій масі військ... Цим шляхом можуть поширюватись і вкорінюватись у масі військ відомості про права й обов'язки, надані кожному, та про важливу і невідворотну відповідальність перед законом у разі перевищення перших або ухилення від останніх. На закінчення необхідно додати, що, незалежно від підготовки офіцерів Генерального штабу до обов'язків членів військово-судових комісій та для поширення в масі армії військово-юридичних відомостей, юридична освіта їм необхідна вже тому, що, приналежні до числа найкращих і найосвіченіших офіцерів армії, ці офіцери надалі, в міру своїх заслуг, можуть посісти найважливіші місця не лишень у військовому управлінні, а й у сфері загальнодержавної адміністрації».

3. Сераковський навіть подав розрахунок: «Наша академія Генерального штабу має тепер приблизно 200 слухачів. Щороку 80–100 осіб іде на службу. Тож, заснуванням при ній кафедри військово-карного законодавства найлегше найближчим часом підготувати потрібну кількість людей до обіймання посад військових прокурорів, а з часом — презусів військових судів».

Його рапорти — в основі публікації «Витяг з листів про військово-карні законодавства та військові установи найголовніших європейських держав» у журналі «Морской сборник» протягом січня–квітня 1862 р. (за підписом «С.С.»). Уже від першої із чотирьох статей (написаній у Пруссії) простежується аналогія зображених подій з російською дійсністю. Так автор повідав про «страшне й огидне» явище кари шпіцрутенами: «Якщо покараний пройшов одного разу (вірогідно, крізь 500 душ), шматки закривавленого м'яса вже відривалися від спини». Читачеві цього журнального тексту ставало зрозумілим, що подібне мало місце в Росії — у Пруссії ж такі езекуції було припинено. Зокрема, вони траплялися в Оренбурзькому Окремому корпусі, коли там потерпав на засланні Зигмунт.

Вірогідно, публікація «французького» матеріалу опинилося під загрозою. В усякому, разі у січні 1862 р., починаючи друкування «Витягу» з порушенням хронології його частин, редакція подала тому примітку: «Витяг із листів із Франції ми згодом сподіваємось умістити (не «вмістимо», а тільки «сподіваємося» на те. — П.У.)». Коли у березневому номері з'явилась стаття, у ній не вистачало шматків тексту. Пропуск рядків позначено там, де згадувалася варварська відсталість Росії. «Кожна система гарна, поки може розвиватись у певному напрямі», — цій досить красномовній тезі передує прочерк, а між тим є підстави вважати, що в оригіналі фігурувала «прив'язка» цієї думки до російського ґрунту. За прокресленою ризикою йшли слова: «Зовсім інші результати дає радикальна зміна системи покарань...». Але те, з чим можна було порівняти «інші результати», не з'явилось у місячнику.

Скориставшись перебуванням у Відні, капітан Сераковський обнародував своє давнє співставлення втеч у різних арміях: «Узагалі до 1855 р. кількість утеч та самовільних виходів було близько 4000, після 1855 р. близько 2000 щороку. — Відносно — це дуже добре, та порівняно, наприклад, із французькою армією, вельми кепсько. Там 1858 р. кількість утеч дорівнювала всього 294. Щоправда, у Франції солдата віддають до суду за втечу після 15-денної відсутності. Тож, припустимо, що треба збільшити вдвічі кількість 294; припустимо, що кількість утеч у Франції 600. Усе ж оце у 3–4 рази менше, ніж у австрійській армії, за однакової майже чисельності обох (за довідками, котрі я зібрав у Франції, рахуючи всі триваліші самовільні відлучки, які караються дисциплінарно, кількість утеч дійсно не більше 600)».

В Австрії проходи «крізь стрій» було скасовано, в середині 1850-х рр. найвищою мірою залишилося призначення судом 75 ударів кийками. Габсбурги прагнули «переконати Європу, що тілесне покарання в їхній армії знищене й залишається тільки як виняток». Натомість Зигмунт дорікав, що віденські нововведення «не надто вже обмежили його застосування». Викривав: «Сміливо

можна сказати, що в Австрії тілесне покарання ще існує великою мірою». Помітив в імператорському декреті 1855 р. пункт: «Військово-карне судочинство буде визначено окремим законом. До видання цього закону залишається чинним існуючий порядок». Обіцяне забарилося, нового так і не було. Зосталася «Терезіана» 1768 р., хоча «з деякими вимушеними силою часу та обставин змінами». Шпіцрутени цинічно призначалися не тільки «нижнім чинам», а й їхнім дружинам і дітям.

«Якщо закон вважає корисним і необхідним утримати тілесне покарання, нехай говорить це ясно й відверто, — підкреслював Сераковський. — А навіщо в кодексі зазначати, що тілесне покарання може бути застосоване у певних випадках, а циркуляром диктувати, що воно взагалі повинно призначатися, після чого начальники частин мають розглядати, чи застосовувати його, чи замінити ув'язненням, — навіть у тому разі, коли йдеться про жінок». Обурювався, що «опис покарання жінок доходить до гидкої брутальності».

Він дослідив і псевдодемократичність слідства та суду в австрійській армії, інквізиційність процесуальних норм. Іронізував: «Я переконався, що в Австрії між законом і реальністю пролягає величезна прірва». З приводу лицемірного включення шереговців до юридичних органів висвітлив, чим воно обернулося: «Нижні чини вважають відрядження до суду дуже неприємним і тяжким. Їх б'ють киями, мордують...і після того новий Dienst-Reglement (D.R. [службовий статут. — П.У.]) пишномовно вчить їх, аби вони самостійно голосували у військовому суді, і що вони не для того його [суду] члени, щоби наосліп погоджуватись із думкою аудитора ... Чи не жарт оце?»

В Австрійській імперії, куди почасти входили польські та українські землі, від 1820 р. було запроваджено регламент, яким дозволялося для досягнення зізнань підозрюваного у злочині три дні тримати на хлібі та воді, а потім бити кийками, кожні три дні збільшуючи кількість ударів — од 11 до 30. У цивільних справах цар Фердинанд скасував застосування кийків, а війська надалі практикували ті тортури, причому катованих ще й кували в кайдани.

У британській армії 1859 р. усталився поділ солдатів на два класи; в одному тілесні покарання ліквідувались, у другому — зберігались. На практиці англійський солдат аж ніяк не був забезпеченим: тілесно карали коли не за одне порушення військової дисципліни (за нього могли перевести до нижчого класу), то за два. В Англії, як у Росії, З. Сераковський виступав проти того, щоб «усілякими частковими заходами підсобляти загальним недолікам», вимагав «цілковитого знищення тілесних покарань». В його «Витягові» є такий пасаж: «По-перше, вважаю обов'язком звернути увагу на питання, котрим переймаються тепер англійські вчені та найосвіченіші військовики в англійській армії. У засіданнях статистичного конгресу та у вітальнях його членів, усюди я стикався з цим питанням. *Це питання про тілесні покарання.* Англійці самі не відають, здається, як упоратися з цим питанням. Вони соромляться зізнатися перед іноземцями, що у них існує таке покарання. Так, наприклад, мене публічно запевняли на засіданні V відділення статистичного конгресу лорд Стенгон, Грем, Register-General та інші, що тілесне покарання знесене минулого року в

англійській армії. На щастя, я мав під рукою накази герцога Кембридзького, де прямо сказано, що 2-й клас солдатів підлягає тілесному покаранню й ці пани, прикусивши губи, повинні були замовкнути».

Обік власних реляцій пересилав додатки, підготовлені однодумцями. Відтак до військового міністерства Росії потрапили листи та довідки професора віденського військово-адміністративного училища, підполковника-аудитора М. Дам'янича, котрий себе називав «ворогом тілесних покарань». Цей правник наполягав на введенні «публічного та гласного судочинства з обвинуваченням і якнайкращим захистом», наголошуючи, що «палиця у слідстві — не що інше як різновид тортур і тому є неприпустимою», що «інквізиційний процес ставить суддю у вельми скрутне становище: він втрачає довіру». В його меморіалі, перекладеному З. Сераковським, — факти з історії європейських країн:

«В Австрії існували (до останнього часу) кийки і покарання крізь стрій. Останнє покарання знищене 1855 р. Кийки ще існують.

Коли 1814 р. Ломбардію та Венецію було віддано Австрії й італійські полки приєднано до австрійської армії, гофкрігсрат затвердив у січні 1815 р. розпорядження губернатора (Ломбардо-Венеції) графа Бельгарда, за яким тілесне покарання у цих полках знищувалось, та вже у травні того самого 1815 року велено, щоби з італійськими полками поводитися так само, як і з іншими полками австрійської армії, себто тілесне покарання знову було введено.

Поступово, особливо у новітній час, коли все гучніше та гучніше почали лунати голоси, що тілесне покарання дуже шкодить здоров'ю, знову з'явився гуманніший напрямок. 1835 р. знову наказано застосовувати тілесне покарання тільки як дисциплінарний захід там, де це за законом допускається, а нижчі начальники мали доповідати полковому командирові не лише про кожне тілесне покарання, а й щотримісяці подавати рапорти про застосовані в їхній частині тілесні покарання. Бригадним командирам доручено було наглядати за штрафними екстрактами та штрафними протоколами. Ці постанови принесли свою користь: тілесне покарання відносно зменшилося.

Настав 1848 рік. 2 червня військове міністерство видало розпорядження, що надалі тілесне покарання може трапитися лише внаслідок судового вироку. Виключаючи випадки під час маршу, коли зчинено такий проступок, по якому для відновлення порядку й утримання суспільної безпеки гуманніших заходів недостатньо.

Проте навіть у цьому разі тілесне покарання може призначити тільки комісія, утворена начальником загону, що перебуває в русі. Цю комісію мають складати принаймні 1 офіцер, 1 унтер-офіцер і 1 рядовий. Вона укладає своє рішення після словесної наради більшістю голосів. Начальник загону має право затверджувати чи пом'якшувати рішення комісії, але в жодному разі не може його посилити.

Ця постанова військового міністерства відчутно прагнула до того, щоби поступово тілесне покарання в австрійській армії геть ліквідувати. Це був гуманний закон.

За кілька років виявився протилежний напрямок. У 1854 році закон 1848 року скасовано й лише збережено постанову про подання рапортів про тілесні покарання та ревізія штрафних екстрактів бригадними командирами.

Відтоді (з 1854 р.) зросла кількість покарань тілесно в армії, та не поліпилася дисципліна.

Призначати покарання не складно — складно так керувати своєю частиною, щоб моральність і почуття честі розвинути в ній. Аби того досягти, варто докласти турботу, потрібні освіта і справжнє людинолюбство.

Нарешті, з мого власного досвіду наведу такий приклад. Я служив у минулому, коли тілесне покарання існувало у жахливих розмірах, в одному галицькому полку (у піхоті, № 2). Діяльно ми прагнули обмежити тілесне покарання, частково це вдалося. В одній роті, якою командував розумний капітан, за рік було всього 2 чи 3 тілесних покарання. Солдати найвищою мірою шанували свого капітана, вони самі стежили один за одним, утримуючи один другого від учинення якогось проступка, й одного разу навіть самі, самосудно, покарали свого товариша, котрий, попри їхні застереження, знову в чомусь завинив і, як вони висловлювалися, «засмутив капітана».

Створена на початку 1860-х рр. російським урядом військово-кодифікаційна комісія розглянула питання судової реорганізації. Опонуючи проекту Капгера, З. Сераковський запропонував, що «голова та члени полкових судів повинні призначатися за черговим списком усіх офіцерів полку», домагався включення до сонму суддів «нижніх чинів», мінімізації термінів попереднього слідства, розширення можливостей апеляції на судові рішення, значного зменшення покарань за пом'якшуючих провини обставин.

Зигмунтові виступи набули гучного громадського розголосу. Цікаво, що публікація згаданих статей у «Морском сборнике» співпала з появою на сторінках «Военного сборника» контрroversійних «Кавалерійських нарисів», автор яких, флігель-ад'ютант Емілій Вітгенштейн, вихваляючи наявну систему забезпечення військової дисципліни, безцеремонно твердив: «Тілесні покарання за своєю швидкістю і зручністю застосування мають величезні переваги: проти впертості, люті й свідомого невиконання обов'язків вони надають радикальний засіб. Їх можна призначати на бівуаках, на короткочасній зупинці та під самим ворожим вогнем, уникаючи надто повільної процедури й затримок».

Такі одкровення обурили багатьох офіцерів. У столичній газеті «Северная пчела» відгукнувся полковник Окремого гвардійського корпусу М.І. Лелюхін, який зіпершись на останні статті З. Сераковського, сміливо заявив: «Отож, хоробрий захисник вітчизни, на думку князя Вітгенштейна, різки так само необхідні для тебе, як сіль до борщу, як масло до каші. Та ми впевнені, що на твій захист прозвучить могутнє слово у нашій літературі».

Невдовзі в «Северной пчеле», «Морском сборнике», а згодом у «Колоколе» з'явився гнівний протест 106 офіцерів різних родів військ та різних національностей. Ці хоробрі люди, ігноруючи заборону військовослужбовцям «діяти колективно», шпарко кинули докір, що «Военный сборник» прищеплює неучтво і декларує «погляди, які доводять обурливе нерозуміння духу російського солдата та потреб суспільства».

Завершився цей епізод вражаючою перемогою прогресивних сил: у тому журналі, що, здавалося, повністю підпав під демено реакціонерів, штабс-капітан Ян Станевич за погодженням із Зигмунтом надрукував у кількох номерах виклад статей Сераковського з «Морского сборника». Оскільки «Военный сборник» як офіційний орган військового міністерства мав звільнення від цензури, то у цих рефератах удалося вмістити те, що не втрапило у «Витяги з листів про військово-карні законодавства та військові установи найголовніших європейських держав» на сторінках «Морского сборника». Станевич обнародував порівняння: «Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за яким збуджується вже або реакція, котра протидіє силі, або руйнація тіла». Аж після того, як ці нотатки вже побачили світ, цензура здійняла тривогу. Її чільний «стражник» Людвик Штюрмер угледів значні порушення «найвищих повелінь» і поскаржився безпосередньо новому військовому міністрові Дмитру Мілютіну, своєму давньому знайомому, з яким замолоду разом навчався в академії. Ян Станевич ще раніше потрапив у поле зору III відділення — за доносом про його участь навесні 1861 р. у нелегальній нараді з петербурзькими студентами Владиславом Хорошевським, Євгеном Міхаелісом, Миколою Утиним, Павлом Чубинським та іншими.

Ситуація, що складалась у Росії наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст., змусила царизм піти на поступки. 19 лютого 1861 р. було скасовано кріпацтво, а «найвищим» указом від 17 квітня 1863 р., попри деякі застереження, ліквідовано тілесні покарання в армії.